

Discursos polítics sobre la identitat territorial en els partits valencians d'esquerra i de centreesquerra

Lluís Català Oltra

Universitat d'Alacant. Departament de Sociologia II
luis.catala@ua.es

Rebut: 09-05-2013
Acceptat: 25-11-2013

Resum

En les darreres dècades, bona part del valencianisme ha experimentat una transformació en la qual s'ha passat d'una definició objectivista de la nació (amb una importància decisiva de la llengua, i que, per tant, tenia com a marc nacional de referència el conjunt dels Països Catalans), a una definició més aviat subjectivista («voluntat de ser») que explicita un marc nacional estrictament valencià, políticament deslligat de Catalunya. Aquest treball aporta l'aprofundiment, de manera comparada, en el discurs polític sobre la identitat territorial de la militància dels partits valencians d'esquerra i de centreesquerra, per tal de comprovar l'impacte de la revisió i, per tant, la vigència del llegat de Fuster, que va formular aquesta concepció objectivista de la nació als anys seixanta. Per a aquest propòsit, s'han fet entrevistes semiestructurades a militants de base del Bloc, d'EUPV i del PSPV-PSOE de les comarques de l'Alacantí, l'Alcoià-Comtat i l'Horta de València. En general, es pot considerar que els plantejaments de Fuster continuen presents entre aquests militants, i especialment entre els del Bloc, que més que integrar la revisió particularista valenciana, l'han acceptada com un camí per a eixamplar el projecte polític autòcton; també en EUPV, on no s'ha produït aquesta revisió i, per tant, Fuster continua sent la referència en el pla identitari. Així mateix, finalment, aquests plantejaments tenen un pes important en el corrent valencianista del PSPV-PSOE. D'altra banda, la variable territorial també s'ha revelat com una qüestió clau en l'anàlisi, perquè comarques com ara l'Alcoià-Comtat, en general, han evidenciat un discurs palesament fusterià.

Paraules clau: identitat; territori; Comunitat Valenciana; Catalunya; Joan Fuster; discurs polític; partits polítics; nacionalisme

Abstract. *Political discourses on territorial identity in left and centre-left political parties of Valencia*

In recent decades, much of the Valencian nationalism movement has undergone a transformation in which it has moved from an objectivist definition of the nation (with lan-

guage being of decisive importance and therefore with the group of the Catalan Countries as the national frame) to a rather subjectivist definition (“the will to be”) that explicitly establishes a strictly Valencian national frame that is separated politically from Catalonia. Using a comparative approach, this work contributes to deepening the political discourse on territorial identity of left-wing and centre-left-wing militants of Valencian parties in order to determine the impact of this revised definition and hence the validity of Fuster’s legacy, who formulated this objectivist conception of the nation in the sixties. For this purpose, we conducted semi-structured interviews with militants of the Bloc, EUPV and PSPV-PSOE parties of Alicante, Alcoy and Valencia. In general, we find that Fuster’s views remain strong among these militants, particularly among the Bloc militants. Rather than integrating the Valencian view, these militants have accepted it as a path to widen the local political project. In contrast, the EUPV has not revised this concept and Fuster continues to be a reference in the identity foreground. Finally, we show that these proposals carry an important weight in the Valencianist views of the PSPV-PSOE. The territorial variable is also revealed to be a key issue in the analysis as the Alcoy area has engaged in a patently Fusterian discourse.

Keywords: identity; territory; Valencia; Catalonia; Joan Fuster; political discourse; political parties; nationalism

Sumari

1. Breu repàs a l’evolució ideologicoidentitària del valencianisme des del tardofranquisme	4. Els discursos i la seua ubicació en eixos ideològics
2. Consideracions metodològiques	5. Contrast entre el discurs oficial dels partits i el discurs de la militància
3. Els discursos polítics dels militants valencians d’esquerra i de centreesquerra sobre la identitat territorial	Balanç Referències bibliogràfiques

Quan Catalunya sembla que inicia un procés sobiranista que centra bona part de l’atenció política i mediàtica, el nacionalisme perifèric valencià ve de desvincular-se definitivament del projecte de Països Catalans sorgit els anys seixanta i setanta a partir de les reflexions de Joan Fuster (1962). Aquest ha sigut un camí no exempt de polèmica i encara forma part del debat polític, tot i el protagonisme de la crisi i les seues conseqüències. Si bé, fruit del debat intern (més o menys obert), les direccions dels partits (no únicament els nacionalistes perifèrics) van prenent posicions en l’esfera de les identitats i això és fàcilment identificable (nosaltres ho hem fet a partir de les declaracions ideològiques congressuals més recents), fins al moment no hi havia investigacions sobre l’impacte en la militància, sobre el seguiment d’aquestes transformacions entre la base. Per tant, l’objectiu d’aquest treball és la identificació dels discursos de la militància valenciana d’esquerra i de centreesquerra sobre la identitat territorial, per tal de comprovar fins a quin punt les adaptacions del discurs identitari han tingut un impacte en els militants i, paral·lelament, quina és la vigència del marc territorial Països Catalans en aquests discursos.

1. Breu repàs a l'evolució ideologicoidentitària del valencianisme des del tardofranquisme

En el tardofranquisme i la transició, els postulats de Fuster havien arrelat per a constituir-se en hegemònics en l'esquerra, fins i tot entre els partits no nacionalistes, de manera que es podria dir que pràcticament tota l'oposició democràtica es declarava valencianista en els termes proposats per Fuster. En aquell estat de diverses nacionalitats que estava gestant-se, potser s'acceptava que Catalunya fóra una autonomia sense cap altre territori afegit i, per tant, els valencians havien de lluitar per la seua, però, des de l'esquerra valenciana, es tenia certa consciència d'una mateixa nació de tots els pobles catalanoparlants, sobre la base precisament de la llengua, però també de la cultura, determinades tradicions i una història política comuna. Aquelles posicions dels dirigents de la clandestinitat del Partit Socialista Valencià (PSV) i, després, del Partit Socialista del País Valencià-PSPV (Soler, 2005; Cucó, 2002: 36-37) van calar també en el PCE (després sota l'etiqueta «nacional» Partit Comunista del País Valencià-PCPV), en el PSOE valencià i, òbviament, en el Partit Socialista d'Alliberament Nacional, entre altres formacions de l'esquerra amb presència en el territori valencià, i fins i tot en el centrisme valencià de la Unió Democràtica del Poble Valencià (Prats, 2010: 620-621).

Breument, també hem de fer esment de com, des de la clandestinitat, aquesta concepció pren després força al carrer, amb una sèrie de manifestacions en les quals, a més de demanar democràcia i llibertat, el poble valencià explicitava els seus desitjos d'autogovern, en bona part seguint el camí encetat per Catalunya (Prats, 2010: 629-630). I precisament per això i per l'arrelament del «fusterianisme nacional»¹ és més o menys clar que, en la carrera autonòmica, el plantejament de molts dels actors de l'oposició democràtica era maximalista. Això i les primeres victòries electorals dels socialistes en el territori valencià provoquen l'aliança de la dreta reformista (bàsicament, UCD) i la més afectada al règim, per a contraposar el particularisme valencià lligat a la nació espanyola enfront d'un valencianisme de marc nacional català. Sorgirà aleshores l'anomenada «Batalla de València», duta molt efectivament per la UCD al terreny simplificador dels símbols² i que serà una confrontació en la qual la definició de l'*altre* agafa una importància crucial. En la proposta de la dreta i els

1. Aquesta va ser una etiqueta introduïda per Rafael L. Ninyoles per a referir-se a l'herència politicoideològica del suecà (citat en Mollà, 2011: 105).
2. Per la banda de l'esquerra i del nacionalisme fusterià, s'utilitzava la senyera catalana (com a símbol d'unificació nacional), el nom de País Valencià (per a significar que era una porció dels Països Catalans) i la Muixeranga d'Algemesí. En canvi, la dreta va oposar la que, en principi, era bandera de la ciutat de València com a ensenya de tot el territori (és la quadribarrada, però amb una franja perpendicular blava, que, al final, s'acabaria imposant en l'Estatut; d'aquí ve el malnom de *blavers* per als defensors d'aquestes posicions), el nom històric de Regne de València (la règia denotació del qual connotava una jerarquia major i «autonomia» respecte de Catalunya) i l'*Himne de l'Exposició* (que comença dient «Per a ofrenar noves glòries a Espanya...» i que va acabar sent l'himne oficial).

*blavers*³, la definició de l'altre ha sigut més eficaç, especialment perquè era més assumible assenyalar els catalans com *els altres*, que no pas els espanyols, que, en definitiva, era la proposta «impugnadora» del valencianisme d'esquerres. Espanya estava molt arrelada en la consciència col·lectiva, com havien demostrat els resultats electorals⁴, per tant, els espanyols no podien ser *els altres* dels valencians, perquè, majoritàriament, els valencians se sentien espanyols. En canvi, si els valencianistes se sentien catalans, i Catalunya sí que s'oposava a la idea d'Espanya, estava clar que calia contraposar València a Catalunya i transmetre que existia un imperialisme català que volia apropiarse València i trencar el seu encaix «natural» amb la resta d'Espanya.

Aquest plantejament va aconseguir l'èxit esperat, no únicament pel suport mediàtic d'aleshores, sinó també perquè va produir un efecte en bona part d'un PSOE que no tenia un convenciment absolut de la validesa del fusterianisme (molts se sentien valencians i espanyols) i que havia de seguir les indicacions dels socialistes de Madrid, que estaven negociant el nou model d'estat. Els equilibris polítics d'aquells temps, amb cessions calculades i «línies roges» que no havien de ser traspassades, va relegar l'autonomia valenciana a la «segona velocitat», fins i tot per darrere d'Andalusia. D'altra banda, en el terreny simbòlic, els socialistes van cedir a canvi de salvaguardar la unitat de la llengua.

Mentrestant, el nacionalisme valencià anava comprovant, una convocatòria electoral rere l'altra, la llunyania respecte de l'èxit en forma de representació al Congrés, als ajuntaments de les ciutats més importants i, finalment, a les Corts. En bona mesura, perquè el discurs valencianista (fusterià) ja estava present (estratègicament o no) en els partits d'àmbit estatal (PSPV-PSOE, una vegada fusionades les dues formacions, i PCPV). I després va assistir, en canvi, a l'èxit d'un partit regionalista *blaver*, Unió Valenciana (UV).

Tot plegat, va ser el brou de cultiu per a la reflexió d'una part del valencianisme fusterià, delerosa d'incidir en la societat i crítica amb una concepció (la fusteriana) que semblava esgotada com a projecte amb capacitat per a estendre's al conjunt de la ciutadania valenciana (o, almenys, una part significativa d'aquesta). Des del començament dels anys vuitanta, s'inicia, molt minoritàriament, aquesta reflexió, que culminarà, en la segona meitat de la dècada, en una producció assagística que rebrà el nom de *tercera via*, i se la

3. Segons Vicent Flor, el *blaverisme* seria «un particular moviment social i un discurs que va sorgir al País Valencià de la transició democràtica caracteritzat per fer de l'anticatalanisme i fins i tot la catalanofòbia la seua raó bàsica de ser; [...] [és] també, mitjançant pràctiques populistes i a partir d'una determinada reformulació de la identitat regional històrica, una ideologia que contribuirà a construir una formulació identitària regional valenciana i nacional espanyola que ha esdevingut si més no parcialment hegemònica» (2009: 346). Agafa el nom de la franja blava de la bandera (actualment oficial) valenciana, que era un dels símbols de la proposta particularista valenciana oposada al projecte de Països Catalans.
4. Venç el PSOE, que assumeix la referència de Fuster, però no de manera innegociable, perquè el seu projecte és de marc espanyol; la UCD, amb una concepció nacional unitària (espanyola) queda molt a prop del PSOE, i, per contra, els partits nacionalistes valencians fracassen en totes les conteses dels setanta.

situat hipotèticament en un punt intermedi entre el blaverisme i el fusterianisme (vegeu, principalment, Mollà i Mira, 1986, i autors diversos, 1988). Des d'aquesta òptica, es considerarà que s'ha d'acceptar la «identitat dual» dels valencians (vegeu Coller i Castelló, 1999), que se senten majoritàriament valencians i espanyols, assumir que la identitat valenciana està influïda per la cultura catalana, però també per l'aragonesa i, més recentment, per la castellana; per tant, s'ha de reivindicar una nació pròpia dels valencians que conjugue tots aquests elements i no estiga tan basada en la llengua (que és el centre de la definició nacional en Fuster), tot i que s'assumeixca la unitat lingüística. A més, s'ha de deslligar el projecte nacional de l'esquerra i apel·lar a un nacionalisme interclassista. Finalment, cal rebaixar la proposta sobiranista i parlar més aviat d'incrementar l'autogovern.

Es podria dir que aquestes produccions arriben massa aviat i cauen en un entorn nacionalista encara prou afecte als plantejaments de Fuster (o, si es vol, una interpretació determinada d'aquests plantejaments)⁵ i, per tant, de marc nacional Països Catalans (perquè la llengua té un paper determinant en la construcció nacional) i d'esquerres. De fet, es va arribar a etiquetar la pionera obra de Mollà i Mira, *De impura natione* (1986), com una mena de «neoblaverisme» (vegeu, per exemple, Bello, 1988: 193-215). Però, sens dubte, tindran la capacitat de moure consciències, perquè, gairebé una dècada després, apareixen nous assajos en el món valencianista (principalment, Beltran, 1994; Mollà, 1994, i més encara Mira, 1997), ara des d'un llenguatge i una visió acceptada com a «progressista», arriben definitivament al nacionalisme valencià i, més significativament, als seus dirigents. Per a distingir-la d'aquella tercera via, l'anomenarem «quarta via» o «tercera via progressista», i replanteja el tipus de nacionalisme per a apostar per un projecte *politicocívic* basat en la «voluntat de ser», en compte del nacionalisme *etnocultural* fusterià, fortament basat en la llengua i altres elements objectius (cultura, tradició, història, etc.)⁶, en la necessitat de bastir una nació «dels ciutadans» (valencians), que estiga unida, no per la competència lingüística, sinó per la voluntat d'autogestió i

5. Vicent Franch i Miquel Nadal, dos dels autors del *Document 88*, un d'aquests assajos de la tercera via, sostenen que, en la configuració catalanista del nacionalisme valencià, tenen més responsabilitat els deixebles fusterians que el mateix Fuster (vegeu AADD, 1988: 26-27, 51, 146 i 217).
6. Sintèticament, podríem dir que el *nacionalisme cívic* és un tipus que pren com a referència la Il·lustració i els seus desenvolupaments sobre la lliure determinació, el contracte social, etc. La nació es construeix sobre la base del territori d'hàbitat (*ius soli*) i això possibilita comunitats de ciutadans que s'uneixen voluntàriament. D'altra banda, el *nacionalisme ètnic* pren cos a partir de l'aplicació pràctica del principi del particularisme cultural i la resta de preceptes del romanticisme amb influència sobre la ideologia nacionalista. L'ètnia és la base sobre la qual es construeix una comunitat de naixement a la qual pertanyen els «naturals», els que són originaris del grup ètnic dels ancestres, per això el criteri jurídic de pertinença és *ius sanguinis*. Els elements objectius (especialment els de caire cultural, com ara la llengua) fonamenten l'existència de la nació, la fan «evident» i, per aquesta raó, la voluntat individual no té lloc, perquè s'és de la nació des del naixement (vegeu Zabalo, 2004: 68-73; Goodman, 2002: 12-13; Hastings, 2000: 26; Nikolas, 2000: 2-3; Serrano, 1998: 98-99; Smith, 1997; Greenfeld, 1995; Renaut, 1993: 58-59; Ignatieff, 1993, i Brubaker, 1992).

desenvolupament econòmic i social no condicionat per cap tipus de centre aliè. A aquesta proposta bàsica, però, s'hi afegeix la necessitat que hi hagi una col·laboració estratègica en els plans cultural i econòmic amb la resta dels països de parla catalana, és a dir, no es cultiva l'anticatalanisme, ans al contrari, però sempre s'actua en una mesura justa que inicialment no involucra el pla polític i que deixa clar que la cooperació ha de ser en termes de rigorosa igualtat entre els territoris.

En aquest cas, el trànsit del nacionalisme etnocultural al politicocívic és doblement oportú. D'una banda, com ja hem esmentat, permet relativitzar la importància de la llengua i, en conseqüència, abandonar un marc nacional lingüísticament definit. I, de l'altra, permet fer una adaptació a la tendència global estesa a partir de la caiguda del mur de Berlín i el desmembrament del bloc soviètic i de Iugoslàvia, al qual va seguir la irrupció de nous nacionalismes de caire ètnic a l'Europa oriental. La confrontació d'alguns d'aquests nacionalismes generarà, com en la Segona Guerra Mundial, desgraciats episodis de la història europea, i amb aquests sorgeix el descrèdit dels nacionalismes ètnics i culturals i, per extensió, dels nacionalismes, que han hagut de mostrar aquesta altra cara «politicocívica» que també ha adoptat el nacionalisme valencià⁷.

I quin ha sigut l'impacte d'aquesta revisió en els partits polítics valencians d'esquerra i de centreesquerra? En el Bloc, ja hem avançat que aquesta tercera via progressista, especialment l'obra de Joan Francesc Mira, s'hi assumeix en bona part com la nova referència ideològica de l'organització. En el cas del PSPV-PSOE, la praxi institucional (governen la Generalitat i bona part dels ajuntaments i de les diputacions principals entre 1983 i 1995) ja els havia dut a l'assumpció dels preceptes de l'Estatut en el terreny identitari, i més encara tenint en compte que el seu projecte no és altre que l'Estat espanyol de les autonomies més o menys tal com s'havia formulat a l'inici dels anys vuitanta, sobre la base d'aquesta identitat dual de la qual parlàvem. Per tant, el PSPV-PSOE es podria dir que arriba a assumir aquest marc valencià (subordinat al marc general espanyol) fruit d'una pràctica politicoadministrativa més que d'una profunda reflexió ideològica, com podria ser el cas del Bloc. Per la seua banda, Esquerra Unida del País Valencià (EUPV), la marca autòctona d'Izquierda Unida, mai ha escomès aquesta revisió, perquè no és un assumpte prioritari, i menys encara en una actualitat marcada per la crisi econòmica i les retallades socials i quan ja no hi és present el corrent Esquerra i País (EiP), ara partit Iniciativa del Poble Valencià, integrat en la Coalició Compromís, que era el sector, diguem-ne, «més valencianista». L'absència d'una revisió implica que, a grans trets, l'organització mantinga els postulats de la transició, és a dir, mantinga un discurs fusterià en el pla identitari, evidentment condicionat pel projecte federal espanyol. Altres

7. Però també el valencianisme catalanista d'Esquerra Republicana del País Valencià, perquè tots han hagut d'adaptar-se i mostrar aquest nou missatge voluntarista, amb domini de l'element subjectiu. En aquest sentit, l'acollida i la integració dels immigrants (interiors i exteriors) al projecte nacional ha sigut una línia programàtica generalitzada dins d'aquesta concepció, més encara des de partits d'esquerra o «progressistes».

formacions nacionalistes minoritàries, com ara Esquerra Republicana del País Valencià (que forma part de l'estructura d'Esquerra Republicana de Catalunya) o el Partit Socialista d'Alliberament Nacional, però també en certa mesura l'associació Acció Cultural del País Valencià (ACPV), continuen fidels al marc nacional Països Catalans. En qualsevol cas, aquestes darreres organitzacions queden fora d'aquest treball basat en entrevistes semiestructurades, per la manca d'un nombre important de militants que ajude a obtenir una mostra prou heterogènia i per la previsible manca de matisos en el discurs identitari, especialment en relació amb el marc nacional.

2. Consideracions metodològiques

Com dèiem, aquesta investigació qualitativa està basada en entrevistes semiestructurades a militants de base de tres organitzacions polítiques d'esquerra i de centreesquerra (Bloc, EUPV i PSPV-PSOE), en les quals volem comprovar fins a quin punt estan vigents els postulats fusterians o, altrament, fins a quin punt hi ha arrelada la revisió de la tercera via. De manera general, l'objecte d'estudi està constituït pels discursos polítics sobre la identitat territorial d'aquests militants.

El mostreig qualitatiu per quotes s'ha fet a partir de les variables *organització política* i *comarca*. En el primer cas, es tractava que tingueren presència els partits d'esquerra i de centreesquerra (que són els que defensen la unitat lingüística sense fissures) amb més implantació en el territori valencià, per a garantir una militància heterogènia en cadascun dels segments. Precisament perquè cada segment sorgeix de la combinació entre les dues variables (organització política i comarca) i, per tant, havíem de disposar d'una representació notable de cada partit en cada comarca, per a poder obtenir una mostra variada atenent un altre tipus de característiques sociodemogràfiques (sexe, edat, professió, nivell d'estudis, etc.) i evitar així biaixos associats a la sobrerrepresentació d'alguna variable.

Quant a la variable territorial, la comarca on milita, se n'han seleccionat també tres (l'Alacantí, l'Alcoià-Comtat i l'Horta de València), entenent que, si es tractava de tenir una petita mostra per segment, nou (tres comarques per tres formacions polítiques) ja és una xifra elevada per a un treball de camp en el qual es garantia un mínim de cinc entrevistes per segment (la diversitat de discursos ha motivat l'increment en uns quants fins a un total de 58 entrevistes fetes en la segona meitat de l'any 2011). La distribució, en funció de les dues variables que han determinat la mostra, seria la que apareix a la taula 1⁸.

8. Quant a les altres variables sociodemogràfiques, la distribució seria la següent: un 53,4% d'homes i un 46,6% de dones; un 32,8% d'entrevistats entre 18 i 35 anys, un 50% entre 36 i 55 i un 17,2% majors de 55; un 10,3% amb estudis primaris, un 24,1% amb estudis secundaris, un 13,8% que estudia a la universitat, i un 51,7% amb títol universitari; un 13,8% d'autònoms, un 22,4% d'assalariats al sector privat, un 29,3% d'assalariats al sector públic, un 5,2% d'aturats, un 10,3% de pensionistes i un 8,6% d'estudiants, un 10,3% d'alliberats de sindicats, partits i altres organitzacions.

Taula 1. Distribució de la mostra per comarques i partits polítics

Comarca	Partit polític			Total
	PSPV-PSOE	EUPV	Bloc	
l'Alacantí	7	5	7	19
l'Alcoià-Comtat	7	6	6	19
l'Horta	7	7	6	20
Total	21	18	19	58

Font: elaboració pròpia.

Deixant de banda que som conscients que hauria sigut interessant incorporar-hi unes altres comarques (per exemple: el Baix Maestrat, limítrof amb Catalunya i que té una gran tradició de contacte amb la vegueria catalana de les Terres de l'Ebre) i que, en la mostra final, ha condicionat la necessitat de delimitació, les tres comarques seleccionades ho són en tant que representen diferents maneres d'entendre la identitat valenciana en els termes plantejats per Piqueras (1996). L'Horta (València i el seu *hinterland*) seria el cor d'una identitat valenciana més intensament afirmada com a distintiva respecte de la hipotètica unitat amb Catalunya i, en conseqüència, on més han d'haver arrelat els postulats de la tercera via, és a dir, el particularisme valencià. Alacant i la seua àrea d'influència són històricament les que més han contestat la identitat valenciana i alguns sectors han plantejat una identitat alternativa, de tipus cantonal i provincial, però molt aferrada a la idea d'Espanya (vegeu Piqueras, 1996: 217-230). Finalment, la comarca de l'Alcoià-Comtat té, en la història contemporània, el protagonisme d'Alcoi com a nucli industrial potent dins del context valencià, i amb uns vincles forts amb Catalunya a través de l'especialització tèxtil. El desenvolupament industrial alcoià (i el moviment obrer subsegüent), en paral·lel al català, va motivar que s'arribara a denominar Alcoi la «Barceloneta» valenciana. Com deien Mollà i Mira, «Barcelona havia estat sempre [...] punt de referència; [...] l'eix Alcoi-Terrassa tenia una certa tradició» (1986: 114-115). Això ha tingut també derivades en l'àmbit arquitectònic, amb la presència d'un apreciable modernisme a Alcoi i una efervescència cultural dependent de Barcelona en altres temps. D'altra banda, en la capital de l'Alcoià, hi sorgeix el model de festa de moros i cristians que més s'ha estès (vegeu Alcaraz, 2006) i que, des de fa més d'un segle, fa molt visible la Reconquesta catalanoaragonesa i el vincle amb Catalunya. Per tot això, es pot esperar que el fusterianisme, la idea dels Països Catalans, s'hi mantinga més present que en altres comarques.

Per tant, s'han analitzat els discursos dels militants atenent tres àmbits de comparació: formació política, territori (comarca) i contrast entre la posició oficial dels partits polítics i la de la militància, de manera semblant al que han fet autors com ara Leith i Soule (2011). Si el discurs de la militància s'ha obtingut de les entrevistes semiestructurades, l'oficial dels partits prové dels documents ideològicopolítics dels darrers congressos. En el cas del Bloc,

hem fet servir les «Ponències polítiques» (en algun cas també denominades «estratègiques») dels congressos I, IV, V i VI (anys 2000, 2006, 2009 i 2012, respectivament). En el cas d'EUPV, el «Manifest polític» de la *VIII Assemblea* (2003). I, en el cas del PSPV-PSOE, les «Resolucions» del *X Congrés* (2004), i les ponències marc dels congressos XI i XII (2008 i 2012, respectivament). Es tracta de la producció política més reflexionada dels partits, en tant que segueix un procés d'elaboració i esmena, i que disposa de l'aval de tota l'assemblea de compromissaris o de militants.

3. Els discursos polítics dels militants valencians d'esquerra i de centreesquerra sobre la identitat territorial

Però, al marge d'aquests àmbits de comparació, la investigació ha permès identificar discursos diferents en relació amb la identitat territorial. Les etiquetes discursives i els discursos associats es basen en formulacions prèvies, com ara «l'internacionalisme» (obrer), que situa la classe com el *cleavage* que ha de determinar les grans agrupacions humanes i que minoritza el paper de les fronteres, tal com van definir, de manera més característica i ja des de bona hora, Marx i Engels (1848) o Rosa Luxemburg (1977: 119)⁹; el «fusterianisme (nacional)» (Mollà, 2011: 105); la «tercera via» (que ha sigut una de les etiquetes més acceptades d'allò plantejat en Mollà i Mira, 1986, i AADD, 1988); el «nacionalisme espanyol» (en els termes plantejats en Béjar, 2008; Taibo, 2007, i Pérez Garzón, 2005); l'«espanyolisme banalitzat», que seria la versió espanyola del «nacionalisme banal» de Billig (2006), o «l'independentisme català», tal com és determinat per l'acció política de partits com ara Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) o el Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN). Però la seua configuració final sorgeix en part per processos semblants (menys estructurats) als que van definir Glaser i Strauss (1967) en la «teoria fonamentada en dades». És a dir, a partir d'un coneixement previ (les etiquetes i els discursos que hem esmentat, entre altres), les dades han anat donant forma a etiquetes noves (per exemple: «quarta via» o «fusteria que tolera la tercera via») i la seua caracterització. I l'eix articulador d'aquests discursos és el grau d'afecció al marc nacional Països Catalans (de menys a més) i, com veurem més endavant, això té relació amb l'eix ideològic entre l'esquerra i la dreta (llevat del primer, l'*internacionalista*, que escapa a la lògica identitària valenciana). Evidentment, no són els discursos de tota la militància valenciana d'esquerra i de centreesquerra, sinó els dels individus d'aquests tres partits en aquestes tres comarques, però la varietat obtinguda ens duu a pensar que, en bona part, poden ser un reflex del conjunt dels militants, independentment del partit i del microterritori.

9. «Els treballadors no tenen país. No podem llevar-los el que no tenen» (Marx i Engels, 1848); «En la qüestió de les nacionalitats, [...] un partit socialista ha de tenir en compte abans de res l'antagonisme entre les classes» (Luxemburg, 1977: 119). La lluita obrera està «fundada en la unió de totes les nacions» (Luxemburg, 1977: 160).

Taula 2. Indicadors que sorgeixen de la guia de l'entrevista semiestructurada

Importància de la identitat territorial (i, en concret, la valenciana) dins del conjunt de referències identitàries de l'individu.	Consideracions sobre els secessionismes valencià i alacantí.
Definició de la identitat o de la nació valenciana (elements característics): objectivació.	Símbols valencians o catalans validats.
Dinàmica entre mateixitat i alteritat. La identitat valenciana respecte a la dels territoris fronterers (Catalunya, Aragó, Castella-la Manxa i Múrcia): diferències i semblances.	Identificació d'una discriminació històrica cap al País Valencià.
Sentiment nacional i nacionalista (valencià, català, espanyol).	Ubicació ideològica (eix esquerra-dreta) i projecte socioeconòmic.
Marc nacional validat i vincles amb Catalunya i la resta dels Països Catalans.	Grau d'acord amb l'afirmació de Fuster «el País serà d'esquerres o no serà».
Organització territorial de l'Estat.	Identificació de referents personals positius i negatius en relació amb el poble i la identitat valencians.
Posició davant del dret d'autodeterminació.	Afecció cap als esportistes i les seleccions espanyols.
Consideracions sobre el valencià: dialecte o llengua.	

Font: elaboració pròpia.

D'altra banda, tot i que aquests discursos surten de les manifestacions verbals dels entrevistats i tenim la intenció que siga una tipologia el màxim d'exhaustiva possible, lògicament, es tracta de construccions arquetípiques que no poden amagar la presència de diferents matisos i discursos «frontera» individuals, que es poden situar dominantment en un dels que presentarem, però que poden tenir elements d'altres. Això ho precisarem de vegades i ja de bon començament, perquè el primer d'aquests discursos, l'internacionalista, es dona difícilment de manera arquetípica.

D'altra banda, els discursos sorgeixen de bona part de la informació arrellegada en aquestes entrevistes i que, a partir de la guia, s'estructurava de la manera que s'indica a la taula 2.

Internacionalista. Hi ha hagut alguns aspectes d'aquest discurs que s'han identificat en diversos militants d'EUPV i, fins i tot, del PSPV-PSOE, però es podria dir que només un militant d'EUPV de l'Alacantí n'ha desenvolupat unes pautes de resposta plenament integrables. Estaria caracteritzat per la completa absència de les identitats territorials en les identitats socials de l'individu i de sentiments de tipus territorial (sentir-se espanyol, valencià, etc.); la indiferència davant de les qüestions simbòliques lligades a la identitat territorial i, fins i tot, el rebuig a l'exhibició d'aquests símbols; la primacia de la identitat de classe i l'adscripció ideològica comunista i socialista alhora; la impossibilitat de definir aquestes identitats territorials més enllà de viure o treballar en un lloc determinat; la negació o relativització de diferències de tipus cultural i territorial; la concepció oberta de l'organització territorial (el pro-

jecte d'EUPV, per exemple, és federalista amb el marc espanyol de referència, però en aquest discurs aquest marc no és indiscutible), i l'acceptació del dret d'autodeterminació, però amb la idea d'apostar per projectes d'aliança entre pobles. Els altres militants pròxims a aquesta visió sempre han estat condicionats per un filtre nacional o territorial, que s'ha manifestat en els sentiments, en el projecte territorial o en l'actitud cap als triomfs dels esportistes espanyols, que és una de les qüestions que abordàvem en les entrevistes com a via indirecta per a recuperar un sentiment nacional no explicat.

Nacionalista espanyol. També ha sigut un discurs minoritari i només s'ha donat en alguns casos en el PSPV-PSOE. És un discurs més característic de la dreta, perquè en l'esquerra es manté aquest prejudici a la idea d'Espanya i, més encara, a la seua explicació, a causa dels anys de nacionalcatolicisme franquista. Però la distància respecte als anys de la dictadura, la presència d'un sector nacionalista espanyol dins del PSPV-PSOE (José Bono, Rodríguez Ibarra, etc.) i, darrerament, els triomfs de la selecció espanyola de futbol i l'exhibició «apolítica» de la bandera a partir d'aquests, poden haver permès la proliferació d'aquesta posició, que es pot fer més evident amb els processos sobiranistes català i basc. En qualsevol cas, caracteritzarem el discurs a partir de les opinions dels entrevistats del PSPV-PSOE que podem enquadrar en aquesta categoria i no tant com el definirem de manera general. Fort sentiment espanyol i assumptió de la ideologia nacionalista espanyola en alguna mesura; negació o relativització del fet diferencial valencià, subordinat a la idea d'Espanya, que és la casa comuna de tots els pobles que la integren (concepció regionalista); fins i tot absència de sentiment valencià, substituït de vegades i significativament per l'alacantí (en la mateixa línia, comprensió del fet diferencial alacantí i la desafecció respecte del País Valencià); involució autonòmica, recentralització de competències (especialment en educació i sanitat) i augment del control a les autonomies; manteniment de les diputacions provincials (reformant-ne alguns aspectes perquè no impliquen una despesa excessiva); ideològicament de centre o de centreesquerra; rebuig dels símbols valencians i incomprensió davant de la qüestió simbòlica valenciana, que es fa compatible amb el reconeixement i l'afecte per la bandera d'Espanya, que ja no és patrimoni de la dreta a partir dels triomfs de la selecció de futbol (evidentment, orgull com a espanyol per aquests triomfs).

Espanyolista «banalitzat». Si, en el discurs anterior, l'espanyolisme és explícit (perquè, fins i tot, es reconeix d'alguna manera un discurs nacionalista i que situa Espanya per damunt de qualsevol altra possibilitat en l'àmbit de les identitats territorials), en aquest cas, recollint les aportacions de Billig (2006), volem incorporar un discurs espanyolista «banalitzat», no autopercebut com a nacionalista (fins i tot negat com a tal), però que també situa Espanya com a premissa, com a marc de referència necessari. Aquest ha sigut un dels discursos més clarament associats al PSPV-PSOE, fonamentalment com a concreció de «l'ànima PSOE» (que es contraposa, en paraules d'algun entrevistat, a una «ànima PSPV», més valencianista), però també és present en alguns casos en EUPV (especialment de l'Alacantí). Quedaria definit pels trets següents: rela-

tivització del fet diferencial valencià i constatació de les semblances entre tots els pobles d'Espanya; en conseqüència, fort sentiment espanyol, però negació de la posició nacionalista; sentiment valencià feble i sentiment català inexistent; acceptació d'una postura en el partit en la qual hi haja una preocupació per la llengua i la cultura, però sense fer passos més enllà del model autonòmic (que és vist com a inqüestionable) i sense que això siga cap prioritat; acceptació crítica de les províncies, i fins i tot plantejament d'alguna alternativa diferent de les comarques (mancomunitats, àrees funcionals); posició contrària a l'exercici del dret d'autodeterminació (només tenia sentit en el procés de descolonització) i algun cas d'acceptació del dret d'autodeterminació com a legitimitat democràtica per a l'Estat espanyol; ideològicament en el centreesquerra, però també algun cas més escorat cap a l'esquerra; comprensió amb el particularisme alacantí, però incomprensió amb el nacionalisme perifèric, que qüestiona el marc general espanyol; preferència pels símbols oficials, i negació de la hipotètica discriminació històrica que ha patit el País Valencià o, si de cas, referència a «cert oblit» per part del centre.

Tercera via. Respecte d'aquest discurs, sabem que té presència en alguns partits, fins i tot perquè hi ha corrents que el tenen com a referència, cas del Bloc de Convergència Valencianista dins del Bloc, però, certament, la presència d'aquest discurs ha sigut molt minoritària entre els entrevistats i, així, al marge d'elements d'aquest discurs presents en les posicions d'alguns militants, només hem trobat un afiliat del Bloc que en seria prou representatiu i que, curiosament, és de l'Alacantí i no pas de l'Horta, on aquesta posició hauria de ser menys excepcional. Per tant, aquest militant és portador d'un discurs singular dins del seu partit i, sobretot, dins de la seua comarca, perquè la majoria dels partidaris de la tercera via serien a l'Horta. En canvi, a la comarca del cap i casal (València), només hi hem trobat una acceptació del discurs terceraviista i algun element que l'hi podríem atribuir, però cap militant que desplegue aquesta formulació revisada del valencianisme. Definirem, doncs, el discurs d'aquest subjecte afegint-li de vegades algun element dels que hem trobat en aquells altres militants de l'Horta. Assumpció del discurs terceraviista; integració en el món fester i valoració d'aquest entorn com a part important de la identitat valenciana (alacantina, en el seu cas, perquè «ser alacantí és la meua manera de ser valencià»); reconeixement de les semblances amb Catalunya, que són més que les que tenen els valencians amb els pobles castellanoparlants; enyorança del Regne de València i la Corona d'Aragó, traslladada a la proposta d'organització territorial per a l'Estat (en antics regnes i corones); dubtes sobre l'adequació de l'organització comarcal i sobre l'eliminació de les províncies; sentiment valencià i adhesió al nacionalisme valencià (tot i que «primer cal ser alacantins per a després ser valencians»), compatible amb el fet de sentir-se espanyol («Sí, me'n sent» i «No sóc antiespanyol; celebre els triomfs esportius espanyols, perquè dins de les seleccions estan integrats els alacantins i els valencians») i català («Em sent una miqueta català, però molt menys que valencià»); ideologia de centre o de centredreta, amb atenció a la iniciativa privada i la creació de riquesa des de les empreses (en aquest sentit, la prioritat

en el terreny econòmic és potenciar un teixit empresarial propi i una promoció adequada dels productes autòctons); desacord amb la sentència de Fuster («El País serà d'esquerres o no serà»)¹⁰, perquè deixa fora de la construcció del País els que no són d'esquerres; crítica a un discurs massa esquerrà per part del Bloc; qüestionament relatiu de la unitat lingüística (el valencià no és un dialecte, sinó una modalitat lingüística), però crítica al secessionisme lingüístic; ús indistint de les denominacions País Valencià i Comunitat Valenciana, com també de la bandera oficial o altres propostes que particularitzen el País Valencià, com ara «la bandera de l'estatut de Benicàssim» (quadribarrada amb el blau i l'escut de Pere el Cerimoniós), i identificació d'una discriminació cap al País Valencià per part del centre.

Quarta via. El discurs que, quan repassàvem el pensament valencianista, tenia com a teòric principal Joan Francesc Mira i vam apuntar com a hegemònic (i oficial) dins del Bloc, el vam denominar *quarta via* o *tercera via progressista*. Havia aparegut per a adaptar els postulats de la tercera via al públic nacionalista valencià, majoritàriament d'esquerres i afecte als postulats de Fuster. Ací té bona part dels militants com a exponents, i fins i tot hi podríem incloure algun afiliat d'EUPV. Les línies bàsiques d'aquest discurs en el context del treball de camp són: sentiment valencià i valencianista profund; absència de sentiment espanyol, però acceptació de lligams amb la resta de l'Estat; absència també de sentiment català, però reconeixement dels vincles culturals i històrics amb els altres països de parla catalana, com també de la presència d'interessos comuns, que fan plantejar la possibilitat de crear una confederació dins d'un estat federal (que hauria de superar l'estat de les autonomies); tot i això, assumpció del marc nacional valencià, que és indiscutiblement la referència principal (la confederació no s'ha de plantejar sense abans fer efectius els drets nacionals dels valencians); en aquest sentit, adhesió a l'estratègia del Bloc d'apostar pel marc valencià, defugir la qüestió simbòlica (o, més precisament, acceptar totes les possibilitats per a eludir el conflicte) i rebaixar el protagonisme de la identitat en el discurs públic; reivindicació del dret d'autodeterminació per al País Valencià; ideològicament d'esquerra i de centreesquerra, i s'aposta per una combinació de socialdemocràcia i pragmatisme que implica tenir en compte el paper de la iniciativa privada; eliminació de les províncies i substitució per altres unitats que combinen identitat i funcionalitat (no necessàriament la comarca); divisió d'opinions pel que fa a la sentència de Fuster («El País serà d'esquerres o no serà»), molt dependents de l'autobucació ideològica (com més a l'esquerra, més d'acord), però, en qualsevol cas, presència important dels que pensen que «El País ha de ser de tothom»; preferència pels símbols fusterians, però acceptació dels que proposen altres tradicions valencianistes; Fuster com

10. En una entrevista, Joan Fuster havia fet aquesta afirmació, entenent que si no hi havia un domini clar de l'esquerra en els processos electorals que iniciava el nou règim, no hi havia possibilitat que es reconegueren els drets com a poble de la part sud dels Països Catalans, perquè la dreta no estava en aquesta òrbita i no hi havia un nacionalisme centrista o conservador com en els casos català i basc. Vegeu Amadeu FABREGAT (1978), «Entrevista a Joan Fuster», *València Semanal*, I (19), 16 d'abril.

a referent positiu principal juntament amb l'escriptor Enric Valor; rebuig a l'ús massiu de la bandera espanyola després dels triomfs de la selecció (tot i que algun se'n pugua alegrar per motius diferents dels nacionals), i denúncia d'una discriminació històrica cap al País Valencià.

Fusterià tolerant amb la tercera via. Hi hem volgut afegir aquest discurs, que, en realitat, seria una versió de la *quarta via*, però que es manté una mica més fidel als postulats fusterians i al marc nacional dels Països Catalans, perquè, en el treball de camp, se'ns ha revelat aquest matís que hem considerat que era inadequat incloure'l dins de la *quarta via*. Els militants del Bloc que es correspondrien amb aquest discurs no critiquen la línia seguida per l'organització, que seria, en bona mesura, aquella *quarta via*, però es tracta de militants que personalment s'han mantingut una mica més fidels als postulats anteriors i per això hi afegim aquest discurs «Fusterià tolerant amb la tercera via». En qualsevol cas, bona part dels elements del seu discurs són coincidents amb els de la *quarta via*, tal com veurem ara. Concepció forta de la «valenciania», sentiment valencià i assumptió de la posició nacionalista; acceptació de certs lligams amb la resta de l'Estat, però rebuig a la idea d'Espanya; primàcia *tàctica* del marc nacional valencià, però manteniment dels Països Catalans com a referència, no únicament cultural, sinó fins i tot amb voluntat de confederació futura, basada en un també fort sentiment català i equiparació del nacionalisme valencià al català; de tota manera, adhesió a l'estratègia d'apostar pel marc valencià, defugir la qüestió simbòlica (o, més precisament, acceptar totes les possibilitats per a eludir el conflicte) i rebaixar el protagonisme de la identitat en el discurs públic; acceptació també pragmàtica d'un estat federal espanyol, però sense renunciar a la plena sobirania futura; eliminació de les províncies i substitució per altres unitats que combinen identitat i funcionalitat (no necessàriament la comarca); defensa de l'aplicació del dret d'autodeterminació a l'Estat espanyol; preferència pels símbols fusterians, però acceptació dels que proposen altres tradicions valencianistes; rebuig a l'ús massiu de la bandera espanyola després dels triomfs de la selecció (tot i que algun se'n pugua alegrar per motius diferents dels nacionals); ideològicament d'esquerres i crítica moderada a la dretització del partit; Fuster com a principal referent positiu i, en segona instància, Eliseu Climent, cap visible d'ACPV, d'orientació catalanista, i més aviat d'acord amb la sentència de Fuster («El País serà d'esquerres o no serà»).

Fusterià que no considera la tercera via. Dins dels partits d'àmbit estatal, ja hem comentat que hi ha sectors valencianistes que normalment mantenen un vincle, encara que siga sentimental, amb el fusterianisme. Alguns casos, aquells que només l'entenen com un lligam emotiu amb la identitat més propera (allò de la *patria chica*), però que no qüestionen la nació espanyola, estan integrats en el discurs que anomenàvem *espanyolisme «banalitzat»*. Però, en aquests partits, hi trobem militants que no se senten espanyols i sí molt valencians i valencianistes. Tots se senten molt pròxims als plantejaments de Fuster i, sense haver participat en un debat intern com el que s'ha donat en el Bloc, on s'ha acordat tàcticament el marc valencià i la convergència de totes les sensibilitats valencianistes, no consideren la revisió del pensament fusterià. Es tracta sobre-

tot de militants d'EUPV (sobretot de l'Alcoià-Comtat), però també d'alguns del PSPV-PSOE de l'Alcoià-Comtat que respondrien a «l'ànima PSPV» (o, per les seues posicions, gairebé el PSPV nacionalista d'abans de la dissolució dins del PSOE). El seu discurs estaria definit també per un fort sentiment valencianista, l'autodefinició com a nacionalista, i un sentiment català pràcticament confós amb el valencià; de fet, s'entén que les semblances amb la resta de Països Catalans són moltes i amb els pobles castellanoparlants, poques; en aquest sentit, es dóna molta atenció als elements objectius i, concretament, a la llengua, per a definir pobles i nacions; un sentiment espanyol nul o feble; en el cas d'EUPV, acord amb la línia del partit, que entenen com a valencianista i defensora del marc nacional dels Països Catalans, però en el PSPV-PSOE es critica la manca d'un discurs valencianista; reivindicació d'un estat federal i, dins d'aquest, que els Països Catalans formen una unitat intermèdia; eliminació de diputacions provincials i creació d'una estructura comarcal; reivindicació del dret d'autodeterminació per al poble valencià i la resta dels pobles de l'Estat; ubicació ideològica prou esquerrana (en una escala quantitativa), tot i que no concretada més enllà de la socialdemocràcia; acord amb la frase de Fuster («El País serà d'esquerres o no serà»), perquè «la dreta mai farà País»; adhesió als símbols fusterians (denominació de País Valencià i quadribarrada sense blau); importància dels símbols perquè representen una concepció determinada i impliquen resistència enfront de la imposició; Fuster i l'artista Ovidi Montllor com a referents; alegria moderada amb els triomfs dels esportistes espanyols («Són més propers» o «Són del Barça»), però rebuig a l'exhibició de la bandera d'Espanya després de l'Eurocopa o del Mundial, i discurs de la discriminació històrica del País Valencià en termes palesament nacionalistes.

Independentista català. Es tracta, com en el cas de la tercera via o de l'internacionalisme, d'un discurs minoritari, només present de manera clara en un militant alacantí del Bloc. Evidentment, si es tracta d'un militant d'aquest partit, tampoc és una adhesió absoluta a l'independentisme català, perquè s'accepta (críticament) l'estratègia del Bloc (com en el cas d'aquell militant alacantí que associàvem a la tercera via, però des d'una òptica pràcticament oposada). En canvi, ací es produeix una posició marcadament fusteriana i de màxims quant a la consecució de la sobirania que, a més, s'ha de lligar als Països Catalans i, per tant, hem considerat que s'havia de tractar de manera autònoma i no com a part del «fusterianisme tolerant amb la tercera via» (perquè no accepta el revisionisme fusterià) o el «fusterianisme que no considera la tercera via» (perquè en aquell cas només s'arribava fins al federalisme i ací es planteja la consecució d'un estat propi). Vegem en què es concreta: adscripció al valencianisme fusterià, fins i tot com a prioritat entre les identitats socials del subjecte; cotització en ACPV i simpatia per organitzacions independentistes catalanes (Solidaritat Catalana per la Independència, Maulets, etc.); concepció de la «valenciania» lligada als Països Catalans, que és el marc nacional de referència; crítica a la moderació del Bloc i a l'abandó d'aquest marc nacional, tot i l'acceptació tàctica (afegint-hi dubtes sobre la viabilitat futura); reivindicació del dret d'autodeterminació i d'un estat propi confederat amb la resta dels Països Catalans; eliminació de les províncies i

aposta per la comarcalització; fusió dels sentiments i del nacionalisme valencians i catalans, perquè són la mateixa cosa («Ser valencià és la nostra manera de ser catalans») i apel·lació als ancestres comuns; ubicació esquerrana, socialdemocràcia, però simpatia per les economies socialistes; absoluta vigència de la frase de Fuster («El País serà d'esquerres o no serà»); a banda de la interpretació clàssica fusteriana del secessionisme lingüístic, insistència en el complex d'inferioritat dels valencians enfront de Catalunya; adhesió als símbols fusterians i crítica a la relaxació del Bloc en aquest sentit; concessió d'importància als símbols i el que representen; exaltació de la figura de Fuster com a referent màxim del valencianisme; descontentament amb els triomfs de la selecció espanyola i, fins i tot, preferència per la victòria d'altres equips quan juga *la Roja*; rebuig absolut a l'ús massiu de la bandera d'Espanya després d'aquests triomfs, i discurs de la discriminació històrica i de l'espoli fiscal.

4. Els discursos i la seua ubicació en eixos ideològics

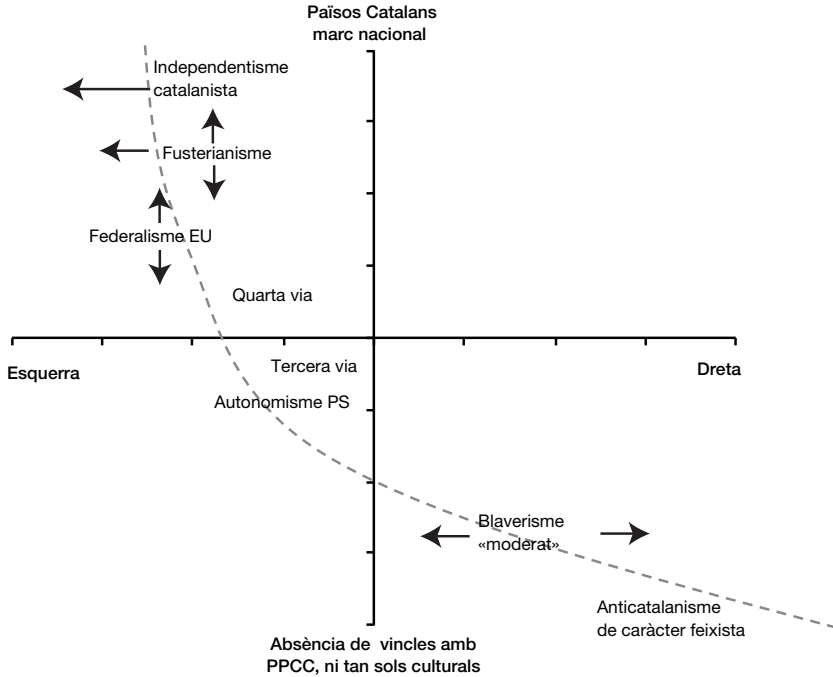
Abans de situar els discursos de la militància en aquests eixos ideològics, cal ubicar les etiquetes discursives més habituals sobre la identitat territorial, perquè actuen com a referència teòrica. En bona mesura, es tracta del que hem avançat a l'inici del punt 3, però intentant cobrir tot l'espectre ideològic, de manera que comencem amb les dues vessants de l'anticatalanisme, la de caràcter feixista i el blaverisme «moderat» (vegeu Flor, 2009), seguint amb l'autonomisme institucional de PSPV-PSOE (vegeu Bodoque, 2000: 4)¹¹, les esmentades «tercera» i «quarta» vies, el projecte federal d'IU (al País Valencià esguitat d'un fusterianisme preceptiu), el fusterianisme i l'independentisme catalanista. Plantegem dos quadres bidimensionals amb dos eixos cadascun: en primer lloc, el quadre que creua els eixos esquerra-dreta i els Països Catalans com a marc nacional enfront d'un plantejament politiconacional en què no hi ha cap vincle amb els Països Catalans, ni tan sols de tipus cultural (simplificadament, l'anomenarem «Diagrama teòric sobre la ubicació ideològica i el grau d'afecció a la idea dels Països Catalans», vegeu el gràfic 1), i, en segona instància, el gràfic que combina l'eix de màxima descentralització i màxim centralisme amb el mateix eix referit als Països Catalans (sintèticament, «Diagrama teòric sobre el grau de centralisme i el grau d'afecció a la idea dels Països Catalans», vegeu el gràfic 2). A partir del que hem esbossat en l'apartat inicial, situem, en aquestes coordenades i de manera aproximada, els discursos que s'han formulat al voltant de la identitat territorial al País Valencià:

A primer colp d'ull, es pot apreciar la similitud entre els dos eixos per la tendència tradicional a la descentralització en el cas de l'esquerra i al centralisme en el cas de la dreta, almenys en el context espanyol (i potser més encara en el valencià). Així doncs, els discursos dibuixen una línia d'associació entre els dos eixos

11. No situem el Partit Popular de la Comunitat Valenciana amb un discurs identitari propi, perquè, en general, barregen elements del blaverisme «moderat» i l'autonomisme institucional (vegeu Bodoque, 2000: 4).

Gràfic 1. Diagrama teòric sobre la ubicació ideològica i el grau d'afecció a la idea dels Països Catalans

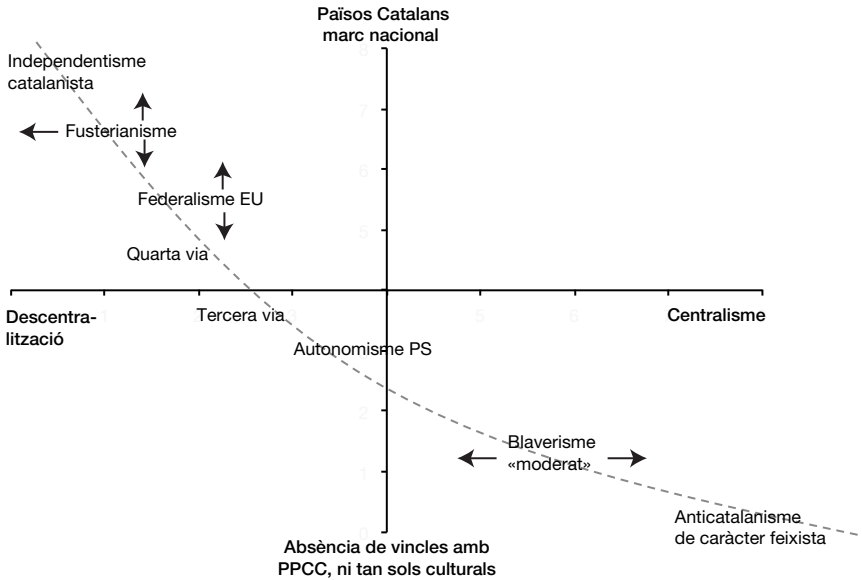
Font: elaboració pròpia.

que comprèn des d'una posició en la qual no s'accepta cap tipus de vincle del País Valencià amb els Països Catalans i que es relaciona amb el màxim centralisme (en tot cas, el particularisme valencià es traduiria en aquest màxim centralisme en una mena de regionalisme funcional i folklòric completament subordinat a l'Estat espanyol) i amb la ubicació ideològica dretana per a definir el «discurs anticatalanista de caràcter feixista»; fins al discurs «independentista català» que esgrimeixen partits com ara el PSAN o ERPV i que està lligat a l'esquerra (en diferents graus) i a una descentralització màxima que implica la possibilitat de la segregació (segons Letamendia, l'independentisme és característic de la major part dels nacionalismes subestatsals d'esquerra, 1997: 105).

Entenem que, tot i l'ús de dos eixos, aquests diagrames són simplificacions, categoritzacions senzilles que serveixen com a instrument analític. En aquest sentit, la ubicació dels discursos previs en els diagrames és aproximada i hem fet ús de fletxes per a representar dinàmicament ubicacions de determinació més complexa¹².

12. Això no vol dir, però, que les ubicacions sense fletxa siguin absolutes, sinó una mica més fixes segons el nostre criteri.

Gràfic 2. Diagrama teòric sobre el grau de centralisme i el grau d'afecció a la idea dels Països Catalans

Font: elaboració pròpia.

Així, ja hem esmentat el discurs *anticatalanista de caràcter feixista*, que seria un dels extrems de la línia d'acomodament dels discursos i que encara té les seues manifestacions especialment a la ciutat de València. Seguint aquesta línia, trobem el *discurs moderat blaver*, que Flor (2009) plantejava escindit de l'anticatalanista de caràcter feixista i que connectava amb tradicions valencianistes conservadores i regionalistes, però que s'allunyen lleugerament del centralisme; els elements més progressistes entre els que sostenen aquests discurs han donat lloc a posicions una mica més sobiranistes i al que s'ha denominat «nacionalisme tricolor», que ha arribat a tenir contacte amb el nacionalisme d'arrel fusteriana (el terceraviïsta) i a considerar la unitat de la llengua. A continuació, hi situaríem l'*autonomisme del PSPV-PSOE*, el qual hem categoritzat també com a discurs *institucional*, que és una mena de regionalisme que no qüestiona l'organització territorial vigent (autonòmica) ni la sobirania nacional espanyola i aposta pel desenvolupament del marc autonòmic¹³. Aquesta posició ja planteja clarament la necessitat d'establir vincles amb Catalunya, però en cap cas de tipus polític, sinó més aviat lingüísticoculturals i econòmics. Quant a la ubicació en el continu esquerra-dreta, aquest discurs se situa en el centre lleugerament escorot a l'esquerra. Seguidament, tindríem el discurs *terceraviïsta*,

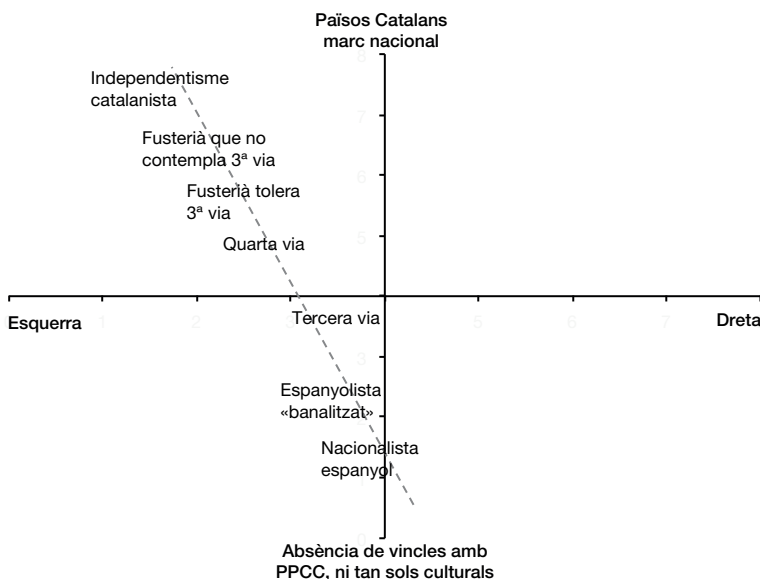
13. En el discurs públic del PP, el qual no hem situat en aquest diagrama, podríem trobar components d'aquest discurs institucional i també del blaverisme.

ideològicament centrista, que ja fa plantejaments sobiranistes, que bascula entre l'acceptació del marc autonòmic o fins i tot el pas més enllà del federalisme, i que, quant als vincles amb la resta dels Països Catalans, tindria la mateixa postura que el PSPV-PSOE, és a dir, contactes culturals i econòmics si beneficien el poble valencià i cap plantejament de tipus polític, perquè la fidelitat nacional és la valenciana. Un pas més enllà seria el discurs *terceraviista progressista* o *quarta via*, situat en l'esquerra moderada i que seria bàsicament el discurs del Bloc, el plantejament del qual és ja clarament de tipus sobiranista, com a mínim amb la constitució d'un estat federal i, tot i que, com la tercera via, considera que calen aquells vincles amb la resta dels Països, també obri la possibilitat de crear lligams polítics si aquesta fóra la voluntat dels ciutadans del País Valencià. A continuació, considerarem el discurs *federalista d'EUPV*, situat a l'esquerra i que, a pesar de no sorgir d'un plantejament nacionalista, aposta també pel model federal com a marc per al desenvolupament de les llibertats nacionals dels valencians; és molt prop del fusterianisme, els símbols del qual encara reivindica, i això el fa plantejar també estrets vincles amb Catalunya en aquest hipotètic marc federal. L'hem situat a banda del fusterianisme, perquè l'afirmació del marc nacional dels Països Catalans no seria tan clara com la que va fer Fuster els anys seixanta i el referent estatal a través d'Izquierda Unida hi és massa present. El *fusterianisme*, tal com el planteja l'autor suecà, és clarament d'esquerra (potser no tant com EUPV) i afirma rotundament el marc nacional Països Catalans, tot i que aquesta afirmació és acompanyada d'una perspectiva valenciana que matisa la completa adhesió a la idea d'una nació catalana que sí que plantegen els independentistes (especialment el PSAN); també es considera, en aquest cas, una organització territorial fortament descentralitzada i que cedisca la sobirania als valencians. Finalment, per a l'*independentisme catalanista*, la nació és indiscutiblement Catalunya, proposa la segregació d'Espanya i els seus plantejaments són d'esquerres, amb variacions des de la socialdemocràcia fins al marxisme leninisme.

Tot i que, com ja hem comentat, l'enquadrament dins dels diagrames és més aviat una aproximació que no pas una posició absoluta (de fet, conscientment, són escales no numerades), es tracta d'una aproximació als discursos que estereotípicament podem trobar entre els militants dels partits polítics analitzats. A partir dels documents polítics, els assajos i unes altres mostres de producció escrita, el que aquests diagrames estan significant és que hi ha una associació més o menys sòlida entre aquestes tres variables (ubicació ideològica, grau de centralisme i grau d'afecció a la idea dels Països Catalans), de manera que la construcció fusteriana dels Països Catalans continua lligada a l'esquerra i a plantejaments més descentralitzadors, mentre que l'absoluta desvinculació del País Valencià respecte a la resta dels països de parla catalana es relaciona amb la dreta i amb plantejaments més centralistes.

D'altra banda, no s'ha considerat un altre possible eix que ha tingut una importància relativa en els discursos dels militants de base, especialment els d'EUPV, que seria el que contraposa posicions nacionalistes amb unes altres d'internacionalistes. L'internacionalisme és característic del moviment obrer, tant de la Internacional Socialista com de les seues successores i escissions. Però

Gràfic 3. Diagrama sobre la ubicació ideològica i el grau d'afecció a la idea dels Països Catalans. Discursos dels militants

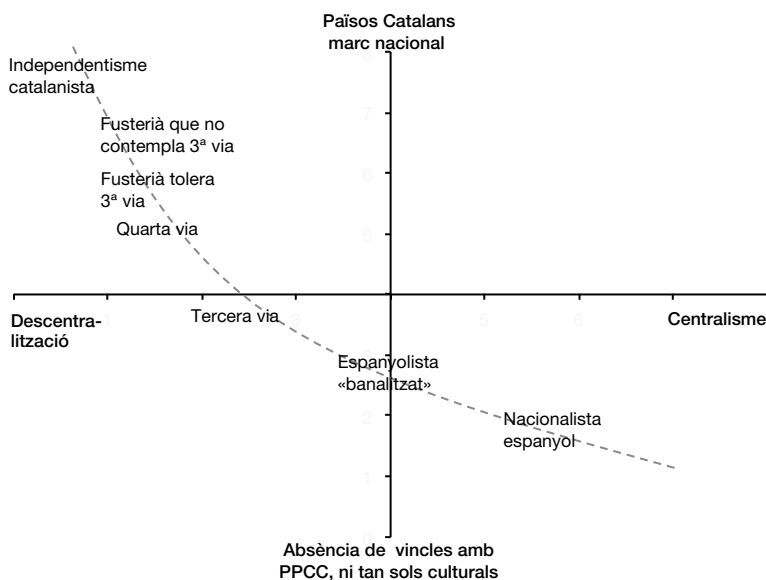
Font: elaboració pròpia.

després és un component ideològic en el qual ha aprofundit més el comunisme i, per tant, es tracta d'una qüestió que subratlla més el PCPV i, en conseqüència, EUPV. També l'internacionalisme està present en el PSOE, però, en general, en els socialistes domina més que en IU una perspectiva nacional. En el cas del Bloc, tot i tractar-se d'un partit nacionalista, el component solidari i internacionalista que sorgeix de la tradició esquerrana del partit també hi és present. A més, la constatació d'un món cada vegada més interdependent ha relaxat el discurs nacionalista del Bloc. En síntesi, en tots els partits podem esperar militants que presenten alguna pinzellada internacionalista en el seu discurs i, fins i tot, algun que podríem qualificar més clarament d'internacionalista, especialment en EUPV.

Després de situar les etiquetes discursives políticament més consolidades en aquests eixos, passem a ubicar també els discursos dels militants de base d'aquests tres partits que desenvolupàvem en l'apartat anterior:

Aquest diagrama (gràfic 3) que combina l'actitud cap als Països Catalans amb l'eix ideològic esquerra-dreta, lògicament, està escorat cap a l'esquerra, pel posicionament ideològic de partits i la militància. Partiria des de posicions més centristes, que, dins de l'esquerra valenciana, solen ser les més oposades al marc referencial dels Països Catalans, i es projectaria cap a actituds més favorables a aquest marc, escorant-se, de manera progressiva i lleugera, cap a l'esquerra, fins a arribar a un independentisme catalanista marcadament esquerrà.

Gràfic 4. Diagrama sobre el grau de centralisme i el grau d'afecció a la idea dels Països Catalans. Discursos dels militants

Font: elaboració pròpia.

Quant al diagrama sobre el grau de centralisme i el grau d'afecció a la idea dels Països Catalans (gràfic 4), s'assembla més al que veïem en el diagrama teòric, amb una diagonal que segueix un recorregut més ampli i que comença amb el discurs *nacionalista espanyol* d'alguns entrevistats del PSPV-PSOE que només pensen en els Països Catalans com a unitat lingüística, però sense cap altra implicació i que, en molts casos, plantegen reduccions de l'autonomia; fins a l'*independentista català*, que té els Països Catalans com a marc nacional i reivindica un estat propi per a aquesta unitat.

En definitiva, el treball de camp ha demostrat, en certa mesura, la validesa d'aquestes associacions entre l'afecció a la idea dels Països Catalans i la ubicació ideològica i el grau de centralisme, tot i la lleugera desviació d'alguns discursos respecte de la línia tendencial discursiva.

Finalment, tot i que ja estiga plantejat en la caracterització dels discursos, hem de fer esment, a tall de repàs, al nivell d'incidència en cadascun dels partits. Això també ens prepara per a l'apartat següent, en què contrastem el discurs oficial del partit i el dels militants. Així, podríem dir que, en el PSPV-PSOE, hi domina el discurs *espanyolista «banalitzat»* (incloent-hi cert valencianisme «emotiu» i subordinat a Espanya), però aquest està pressionat per una presència no marginal del discurs *nacionalista espanyol* i del discurs *fusterià que no considera la tercera via*. Hipotèticament, això estaria provocant certa indeterminació en una executiva del partit que ha de satisfer tots els sectors en

relació amb aquesta qüestió i que, per tant, opta per dir poc i fer l'ullet a totes les tendències per a no comprometre's.

D'altra banda, en el Bloc, hi dominarien els discursos (molt semblants) de la *quarta via* i *fusterià tolerant amb la tercera via*, però hi hauria presències minoritàries de *fusterià que no considera la tercera via* i *independentista català*, per una banda, i *tercera via* per l'altra, la qual cosa donaria sentit a la pregonada integració de sensibilitats en el si de l'organització. En qualsevol cas, fora dels dos primers discursos, estem parlant de minories i, en general, en el treball de camp, hem pogut observar una militància prou cohesionada en l'esfera de les identitats territorials, com caldria esperar d'una organització nacionalista perifèrica.

I potser en EUPV és on trobem més heterogeneïtat, perquè, en alguns casos, s'ha fet difícil enquadrar determinats militants en algun d'aquests discursos i no n'hi ha cap que concentre una majoria de la militància entrevistada. Es podria dir que la posició del partit s'assembla més al *fusterià que no considera la tercera via*, i aquí podem situar-hi un bon grapat de militants. Però, com hem sostingut, també tenim algun *internacionalista* (i d'altres subjectes que desenvolupen un discurs amb elements internacionalistes), algun *espanyolista* «banalitzat» i alguns que podríem situar en una barreja estranya d'aquest darrer discurs (quant al sentiment) i el *fusterià que no considera la tercera via* (quant a l'adscripció als postulats públics de l'organització, com una mena de disciplina de partit). En qualsevol cas, i com plantejava algun militant, en aquesta formació no se sol fer un problema de la identitat territorial (i més des que el corrent Esquerra i País ja no és en EUPV), perquè a tots els queda clar que hi preval la identitat de classe i les reivindicacions que hi estan associades. Com veurem en l'apartat següent, l'heterogeneïtat de discursos no implicarà necessàriament l'allunyament general dels postulats del partit.

També hem de dedicar un comentari final a un discurs transversal que es dona en alguns militants de l'Alacantí. Igual que teníem l'*internacionalisme* com un discurs fora de l'esquema analític i de l'encreuament dels eixos en funció del grau d'afecció a la idea dels Països Catalans, el particularisme alacantí també ha tingut incidència en determinats subjectes de tots els partits de la comarca, i normalment vinculat a concepcions més aviat espanyolistes (siguen palesament nacionalistes o «banalitzades»), desafectes al País Valencià i al valencianisme. En el PSPV-PSOE és on més clarament ho hem pogut constatar, però la presència del terceravisme alacantinista d'algun militant del Bloc d'Alacant i d'algun militant d'EUPV que se sent molt alacantí, però que té una retòrica típicament fusteriana, ens obliga a tractar l'alacantinisme com una mena de segment discursiu que de vegades se sobreposa a les línies tendencials i els afegeix matisos particularistes, com una mena de localisme de gran abast.

5. Contrast entre el discurs oficial dels partits i el discurs de la militància

Un dels objectius d'aquesta investigació era contrastar el discurs que el partit desenvolupa a partir dels documents congressuals (el que podríem denominar «discurs oficial») i el discurs dels militants, per a veure en quina mesura estan a prop l'un de l'altre. En aquest sentit, treballar amb tres partits també permet,

a banda del contrast entre les directrius oficials de cadascun i les opinions dominants en la militància, establir una comparació entre formacions polítiques, per veure quin és el que ha aconseguit fixar de manera més clara les posicions entre els afiliats (o, a la inversa i en una acció menys probable, quin ha aconseguit assemblejar-se més als seus militants). La síntesi d'aquesta anàlisi comparativa la podem trobar en la taula 3.

A partir d'aquesta taula, al *Bloc* és on més s'aproximen les posicions marcades per la direcció i les de la militància. Tot i l'obertura a diferents sensibilitats des de la fundació del partit, el cert és que, en aquest treball de camp en el qual es cobreixen tres comarques molt diferents, trobem poques diferències entre militants del Bloc (llevat de casos atípics com els que enquadrem en la tercera via o l'independentisme catalanista) i això facilita l'aproximació a les directrius del partit. Només hem trobat una clara disparitat de criteri quant a alguna qüestió simbòlica, perquè encara hi ha prou militants nacionalistes que concedeixen importància a aquest assumpte i hi dominen de llarg els que prefereixen la quadribarrada, tot i l'acceptació oficial de totes les ensenyes valencianes. En canvi, la categoria del discurs oficial, la *quarta via* o *tercera via progressista* és prou semblant a la que domina entre la militància, també les consideracions sobre el marc nacional i els vincles amb la resta de països de parla catalana, el dret d'autodeterminació, l'organització territorial de l'Estat espanyol (federalisme obert a unes altres possibilitats) o la denominació del territori.

Pel que fa a *EUPV*, moltes vegades acompanya el Bloc en les semblances entre la direcció i la militància, però, en definitiva, les diferències són més grans que en els nacionalistes, perquè, en la militància, no hi ha una posició clara quant al marc nacional, i tampoc el valencianisme de la formació és un element ideològic en què tots es reconeguen. En qualsevol cas, la proximitat entre direcció i afiliats s'ha mantingut en nivells acceptables, especialment gràcies a les posicions quant al dret d'autodeterminació (favorable), l'organització territorial de l'estat (federalisme), els vincles amb la resta dels Països Catalans o els símbols. Recordem, en qualsevol cas, que la presència de l'Alacantí ha modificat gran part de les qüestions relatives a identitat territorial, normalment per a allunyar el conjunt de la militància dels postulats oficials.

Finalment, sens dubte és en el *PSPV-PSOE* on observem una distància més gran entre les posicions de la direcció i les de la militància pel que fa a qüestions relatives a identitat territorial: hi ha molts afiliats adherits a unes altres categories diferents de les del discurs oficial (*institucional*), una varietat d'opinions relativa quant al marc nacional, els vincles amb Catalunya, l'organització territorial de l'Estat, l'organització territorial del País Valencià o els símbols. I, normalment, aquesta varietat està condicionada per la presència de les dues ànimes de què hem parlat a l'hora d'anàlitzar els discursos del PSPV-PSOE, però també s'hi afegeixen uns altres matisos (nacionalistes i no-nacionalistes, partidaris i no-partidaris dels Països Catalans, esquerrans i centristes), que concedeixen una gran heterogeneïtat a la militància «socialista» i l'allunyen de gran part de les directrius (foren aquestes posicions oficials o altres, l'heterogeneïtat d'opinions entre els militants hauria implicat sempre distància). També hem

Taula 3. Síntesi comparativa dels discursos polítics sobre identitat territorial en el Bloc, EUPV i PSPV-PSOE, tant l'oficial com el dominant en la militància

	Bloc	EUPV	PSPV-PSOE
<i>Categorització del discurs identitari</i>	Terçeraviiista progressista. <i>Terçeraviiista progressista (4a via).</i> <i>Fusterianisme que accepta la 3a via.</i>	Fusterianisme de marc espanyol. <i>Fusterianisme que no considera la 3a via, internacionalisme, espanyolisme «banalitzat».</i>	Institucional. <i>Espanyolisme «banalitzat» (assimilable a l'institucional), però alguna presència de nacionalisme espanyol i fusterianisme que no considera la tercera via.</i>
<i>Marc nacional</i>	Pais Valencià (oberta la possibilitat d'altres lleialtats). <i>Dominantment semblant.</i>	Pais Valencià (de manera ambigua). <i>Diferents posicions sense domini clar Països Catalans, País Valencià, Estat espanyol.</i>	Pais Valencià, subordinat al marc nacional espanyol. <i>Dominantment semblant (tot i que hi ha qui no reconeix el País Valencià i hi ha qui considera els Països Catalans).</i>
<i>Vincles amb la resta de territoris de parla catalana</i>	Sí, llengua, cultura, economia. Possibilitat de federació dels PPCC. <i>Dominantment semblant.</i>	Sí, llengua, cultura, economia. Possibilitat de federació dels PPCC. <i>Dominantment semblant.</i>	Sí, llengua, cultura, economia. <i>Dominantment semblant, però amb presència d'un grup que no inclou vincles més enllà de la llengua.</i>
<i>Dret d'autodeterminació</i>	Dret irrenunciable. <i>Posició idèntica.</i>	Dret fonamental en una democràcia. <i>Dominantment semblant.</i>	(Sense referència.) <i>Posició normalment a favor, però no tots l'aplicarien a l'Estat espanyol.</i>
<i>Organització territorial de l'Estat</i>	Estat federal plurinacional (acceptant altres formulacions —més fortes o més febles— per a obtenir la sobirania). <i>Dominantment semblant.</i>	Estat republicà, federal i plurinacional. <i>Dominantment semblant.</i>	Estat de les autonomies. <i>Divisió d'aquesta posició amb la presència de molts federalistes.</i>
<i>Bandera</i>	Acceptació de les dues banderes i fins i tot altres composicions. <i>Domini de la quadribarrada, tot i l'acceptació d'altres ensenyes de les tradicions valencianistes.</i>	Quadribarrada, compatible amb la republicana espanyola. <i>Dominantment semblant.</i>	Oficial, però reivindiquen que altres símbols amb tradició tinguen una «consideració especial». <i>Equilibri entre la quadribarrada i l'oficial, amb lleuger domini de la quadribarrada.</i>
<i>Denominació del territori</i>	Pais Valencià, però se n'accepten d'altres. <i>Dominantment semblant.</i>	Pais Valencià. <i>Dominantment semblant.</i>	Preferentment Comunitat Valenciana, tot i que es manté País Valencià en el nom del partit. <i>Domini de la denominació País Valencià.</i>

Nota: en redona, hi apareixen les posicions oficials dels partits i en cursiva, les dominants de la militància.
Font: elaboració pròpia.

de subratllar que en el PSPV-PSOE era on palesament trobàvem les majors crítiques per part de la militància a la posició del partit en el terreny identitari, siga per manca de valencianisme, siga per excés.

Balanç

En definitiva, a través d'aquest treball, hem pogut comprovar que els postulats de Fuster continuen presents en els partits polítics valencians de l'espectre de l'esquerra, i això ho hem pogut constatar en el discurs oficial de les organitzacions, però sobretot en el dels militants. Tot i la reformulació del Bloc, Fuster encara continua sent un referent del nacionalisme valencià (en part perquè la revisió no ha implicat que el partit hi haja renunciat completament); també ho és molt clarament en el cas d'EUPV, encara que, de vegades, siga més aviat una mena de consigna que un substrat ideològic decisiu, i també trobem una majoria de fusterians en «l'ànima valencianista» del PSPV-PSOE. D'altra banda, la hipòtesi d'una associació entre la variable territorial (comarca) i la vigència del pensament de Fuster s'ha vist corroborada especialment per l'alt grau d'afecció a l'Alcoià-Comtat i el feble seguiment a l'Alacantí, no ja del fusterianisme, sinó del valencianisme. Per a acabar com començàvem, tot això ens fa pensar que, des de l'esquerra valenciana, se seguirà molt atentament el procés sobiranista català.

Referències bibliogràfiques

- AADD (1988). *Document 88: Destinat (sobretot) a nacionalistes*. València: Tres i Quatre.
- ALCARAZ, Albert (2006). *Moros i cristians: Una festa*. Picanya (València): Edicions del Bullent.
- BÉJAR, Helena (2008). *La dejación de España: Nacionalismo, desencanto y pertenencia*. Madrid: Katz.
- BELLO, Vicent (1988). *La pesta blava*. València: Tres i Quatre.
- BELTRAN, Adolf (1994). *Un país possible (identitat valenciana i modernització)*. Tavernes Blanques (València): L'Eixam.
- BILLIG, Michael (2006). *Nacionalisme banal*. Catarroja (València): Afers / Universitat de València.
- BODOQUE, Anselm (2000). «Partits polítics i conformació d'elits polítiques autonòmiques: Transició política i partits polítics al País Valencià». *Working Papers de l'Institut de Ciències Polítiques i Socials*, 183, 36 p.
- BRUBAKER, Rogers (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge (Massachusetts, EUA): Harvard University Press.
- COLLER, Xavier i CASTELLÓ, Rafael (1999). «Las bases sociales de la identidad dual: el caso valenciano». *REIS*, 88, 155-183.
<<http://dx.doi.org/10.2307/40184206>>
- CUCÓ, Alfons (2002). *Roig i blau: La transició democràtica valenciana*. València: Tàndem.
- FLOR, Vicent (2009). *L'anticatalanisme al País Valencià: Identitat i reproducció social del discurs del «blaverisme»*. València: Universitat de València (tesi doctoral).
- FUSTER, Joan (1962). *Nosaltres els valencians*. Barcelona: Edicions 62.
- GLASER, Barney G. i STRAUSS, Anselm L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine.
<<http://dx.doi.org/10.1093/sf/46.4.555>>

- GOODMAN, James (2002). «Nationalism and globalism: social movement responses». *The International Scope*, 4 (8).
- GREENFELD, Liah (1995). «Nationalism in Western and Eastern Europe Compared». A: HANSON, Stephen E. i SPOHN, Willfried (eds.). *Can Europe work?: Germany & the reconstruction of postcommunist societies*. Seattle i Londres: University of Washington Press.
- HASTINGS, Adrian (2000). *La construcción de las nacionalidades. Etnicidad, religión y nacionalismo*. Madrid: Cambridge University Press.
- IGNATIEFF, Michael (1993). *Blood and belonging: Journeys into the new nationalism*. Londres: Chatto & Windus.
- LEITH, Murray S. i SOULE, Daniel P. J. (2011). *Political discourse and national identity in Scotland*. Edimburg: Edinburgh University Publishing.
<<http://dx.doi.org/10.3366/edinburgh/9780748637362.001.0001>>
- LETAMENDIA, Francisco (1997). *Juego de espejos: Conflictos nacionales centro-periferia*. Madrid: Trotta.
- LUXEMBURG, Rosa (1977). «La cuestión nacional y la autonomía». A: *Textos sobre la cuestión nacional*. Madrid: De la Torre, 97-160.
- MARX, Karl i Friedrich ENGELS (1848). *Manifest del Partit Comunista* [en línia]. Londres.
<<http://www.marxists.org/catala/marx/manifest/index.htm>> [Consulta: octubre 2013].
- MIRA, Joan Francesc (1997). *Sobre la nació dels valencians*. València: Tres i Quatre.
- MOLLÀ, Damià i MIRA, Eduard (1986). *De impura natione: El valencianisme, un joc de poder*. València: Tres i Quatre.
- MOLLÀ, Toni (1994). *La utopia necessària (nacionalisme i societat civil)*. Alzira (València): Bromera. El Mèdol.
- (2011). «Joan Fuster i nosaltres». *L'Espill*, 39, 105-113.
- NIKOLAS, Margareta Mary (2000). *False opposites in nationalism: An examination of the dichotomy of civic nationalism and ethnic nationalism in modern Europe*. Madison (Wisconsin, EUA): The Nationalism Project.
- PÉREZ GARZÓN, Juan S. (2005). «Memoria, historia y poder: La construcción de la identidad nacional española». A: COLOM, Francisco (ed.). *Relatos de nación: La construcción de las identidades nacionales en el mundo hispánico*. Madrid: Ed. Iberoamericana, 697-728.
- PIQUERAS, Andrés (1996). *La identidad valenciana: La difícil construcción de una identidad colectiva*. Madrid: Escuela Libre Editorial / Edicions Alfons el Magnànim.
- PRATS, Lluís B. (2010). «Nació, transició i democràcia cristiana: La UDPV entre els anys 1974 i 1978». *Afers*, XXV (67), 619-640.
- RENAUT, Alain (1993). «Lógicas de la nación». A: DELANNOI, Gil i TAGUIEFF, Pierre-André (comp.). *Teorías del nacionalismo*. Barcelona: Paidós, 37-62.
- SERRANO, Araceli (1998). «Manifestaciones étnicas y cívico-territoriales de los nacionalismos». *REIS*, 82, 97-125.
<<http://dx.doi.org/10.2307/40184053>>
- SMITH, Anthony D. (1997). *La identidad nacional*. Madrid: Trama.
- SOLER, Llorenç (2005). *Del roig al blau: La transició valenciana*. València: Universitat de València (producció audiovisual).
- TAIBO, Carlos (dir.) (2007). *Nacionalismo español: Esencias, memoria e instituciones*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- ZABALO, Julen (2004). «¿Es realmente cívico el nacionalismo catalán y étnico el vasco?». *Papers*, 72, 67-85.